

УДК 94(477):664.1 «187/188»

О. А. Забудкова

**ОБ'ЄДНАННЯ ЦУКРОЗАВОДЧИКІВ 70 – 80-Х РР. ХІХ СТ.
ЯК ПЕРЕДУМОВА МОНОПОЛІЗАЦІЇ ЦУКРОВОЇ ГАЛУЗІ**

На початку ХХІ століття перед Україною постає складна проблема, пов'язана з розбудовою ринкової економіки та її інтеграцією в систему світового господарства. Однією з заporук успішного просування нашої держави на світовому ринку є забезпечення конкурентної боротьби та вдосконалення антимонопольного законодавства. В умовах виходу зі світової фінансово-економічної кризи, протягом якої спостерігалось підвищення рівня концентрації та монополізації економіки, ця проблема набуває особливого значення. З огляду на те, що вивчення досвіду монополізації вітчизняної промисловості, зокрема цукрової, визиває значний інтерес, ми звернули свою увагу на перші об'єднання цукрозаводчиків тому, що саме тут тенденції до створення монополії виникли раніше за інші галузі українських губерній Російської імперії. Все це обумовлює безумовну актуальність пропонованого дослідження.

Вивченню монополізації цукрової галузі присвячена значна кількість наукових розвідок, проте більшість дослідників майже не розглядають спроби об'єднання цукровиробників, що передували створенню першого синдикату в 1887 р. Велику увагу цій проблемі приділили радянські історики К. Г. Воблий [4] та В. Я. Лаверичев [6; 7]. Цікаві факти наводить у своїй монографії, присвяченій зародженню фінансового капіталу в Росії, В. І. Бовикін [1]. В сучасній історіографії питання витоків цукрового синдикату зачіпають у своїх дисертаціях Л. Раковський [11] та Р. Буравченко [2]. Втім спеціальної роботи, присвяченої витокам монополізації цукрового виробництва створено не було, тож її вивчення визиває значний інтерес.

Метою нашої роботи є дослідження перших спроб об'єднання цукрозаводчиків у 70–80-х рр. ХІХ ст. з точки зору передумов створення синдикату в 1887 р.

Соціально-економічна консолідація підприємців завжди відігравала значну роль, оскільки давала можливість відстоювати власні інтереси перед урядом та суспільством, більше уваги приділяти вдосконаленню технологій та форм організації праці, а в умовах кризи – сприяти стабілізації ринку. Тож підприємці відстоювали свої інтереси шляхом створення різного роду комерційних, промислових та галузевих об'єднань.

Кооперування поміщиків, купців і банкірів для підприємницької діяльності відоме ще з 40-х рр. ХІХ ст. Тоді ці об'єднання мали переважно вигляд товариств на вірі та являли собою поєднання приватного капіталу декількох підприємців. В пореформений період

головну роль відіграють акціонерні товариства, які почали створюватися в цукровій галузі з середини 60-х рр. XIX ст. [2, с. 86]. За період з 1865 по 1876 рр. в українських губерніях Російської імперії було створено 75 нових товариств. Серед них було чимало таких, які мали незначний основний капітал та створювалися задля швидкого збагачення. Такі товариства зазвичай існували дуже недовго й в першій половині 90-х рр. нараховувалося вже 69 цукрових товариств [11, с. 169–170].

Акціонерні товариства достатньо легко та безболісно для пайщиків поглинали одне одного. Пайщики в цьому випадку не втрачали своєї власності, а при злитті з сильнішими товариствами навіть отримували більш високі дивіденди. Це багато в чому зумовлювало швидке збільшення концентрації цукрового виробництва, яка досягла одного з найвищих рівнів в імперії. Так у 1884 р. тут налічувалося 25 заводів-гігантів з річним виробництвом понад 1 млн. руб., з яких п'ять постачали продукції більш, ніж на 5 млн. руб. на рік [2, с. 68]. Отже, акціонерні товариства, які швидко виникали в цукровій промисловості у 70–80-х рр. XIX ст., та збільшення її концентрації безпосередньо сприяли створенню монополістичних об'єднань.

Загалом процес інтенсивного створення та розвитку картелів та синдикатів в Російській імперії набув сили у 80-х рр. XIX ст., на що переконливо вказував В. І. Бовикін [1, с. 187]. До них належали перш за все об'єднання в металообробній індустрії («Союз рейкових фабрикантів», «Союз мостобудівних заводів» та інші). В цукровій галузі першим об'єднанням автор називає синдикат 1887 р. Т. Д. Крупіна, із посиланням на С. Г. Струмліна говорить про згоди цукрозаводчиків, що відносяться до 60-х рр. XIX ст. [5, с. 198]. На думку В. Я. Лаверичева, умови для виникнення монополій в Російській імперії, в тому числі в цукровому виробництві, склалися в середині 70-х рр. XIX ст. [7, с. 27]. До того ж висновку доходить й К. Г. Воблий [4, с. 141]. Проте, на нашу думку, не можна говорити про початок власне монополізації цукрової промисловості в цей період. Більш вірним буде розглядати об'єднання цього часу як перші кроки до консолідації цукровиробників, що стали однією з передумов створення синдикату.

Першим з таких об'єднань було утворене у 1872 р. Київське товариство взаємного від вогню страхування цукробурякових та рафінадних заводів. Його засновниками стали Санкт-Петербурзький банкірський дім Гінзбург, Харківський торгівельний дім Рубінштейн, поміщик І. Ф. Ярошевський, генерал-ад'ютант Ф. Ф. Трепов і полковник О. С. Павлов. Товариство страхувало від вогню та газових вибухів цукрові та рафінадні заводи по всій імперії [10, с. 110–111]. На засіданні Київської філії технічного товариства у 1898 р. були підведені підсумки діяльності цієї організації. У середньому протягом 25 років у страхуванні брало участь 85 заводів, що складало близько однієї третини цукроварень. Така слабка участь заводів у взаємному страхуванні пояснювалася різними причинами, серед яких найвагомішою було те, що

в деяких страхових товариствах агентами були директори банків. Останні натискали на заводчиків, щоб вони страхували своє майно саме в них. Оскільки страхові товариства були тісно пов'язані з банками, їх вплив на цукрозаводчиків був дуже великим [4, с. 145]. І хоча взаємне товариство мало невеликий власний капітал, воно відіграло важливу роль у системі установ, що обслуговували цукрову промисловість напередодні створення синдикату.

У 1876 р. була укладена інша угода цукропромисловців, метою якої було врегулювання механізму розподілу між учасниками цукрового ринку короткотермінових кредитів, виділених Київською конторою Держбанку для підтримки цукрової промисловості [9, с. 143]. У офіційному звіті Київського біржового комітету це об'єднання має назву «синдикату цукрозаводчиків». Очолював його голова біржового комітету цукропромисловець М. Г. Хряков. До «синдикату» ввійшли Н. А. Терещенко, І. М. Бродський та інші великі заводчики. Крім того, він розглядав інші питання, пов'язані з цукровим виробництвом, не обмежуючись лише розподілом кредитів [6, с. 52].

К. Г. Воблий подає більш детальну інформацію про цей «синдикат», який охоплював, вочевидь, лише цукровиробників Правобережної України. «Синдикат» колективно клопотався про надання тимчасових кредитів його учасникам, які виплачували 5% внески від суми кредиту задля утворення окремого резервного фонду для покриття можливих втрат банку. Автор припускає, що «синдикат» визначав і норму кредиту для кожного учасника, яку брав на увагу обліково-позичковий комітет. Існування цього союзу було пов'язано з тимчасовими кредитами, які надавалися цукрозаводчикам з кінця 1876 р. до осені 1878 р. З покращенням же кон'юнктури на цукровому ринку діяльність «синдикату» було припинено [4, с. 144].

Безумовно, сучасне поняття «синдикат», яке передбачає монополістичну угоду, що ставить за мету встановлення контролю над ринком та реалізує товари своїх контрагентів через єдину контору, не можна застосовувати для цього об'єднання. Також недоречним є використання терміну «картель», який використовує Я. І. Лівшин [8, с. 21]. Але тут треба зазначити, що у другій половині XIX ст. термін «синдикат» не мав чіткого визначення і часто використовувався для позначення будь-якого об'єднання в промисловості. Тож можемо припустити, що по відношенню до угоди 1876 р. він використовувався саме в цьому значенні.

В цей же період активно обговорюється питання створення товариства взаємного кредиту цукрозаводчиків. Наголошувалося на користі подібного об'єднання для врятування цукроварень в умовах погіршення кон'юнктури ринку. І хоча у створенні товариства було відмовлено, ідея необхідності поєднання інтересів виробників цукру залишалася актуальною [4, с. 143].

У 1878 р. виник ще один проект об'єднання цукробурякової промисловості й торгівлі. У газеті «Киевлянин» наголошувалося на тому, що до хитання цін призводять мито, тарифи та експорт цукру, однак найбільшої шкоди в цій ситуації завдають спекулянти. Тож товариство повинно бути покликане боротися проти падіння цін, не заперечуючи при цьому проти їх підвищення. Це пояснювалося тим, що жоден договір не міг гарантувати цукрозаводчикам постійного прибутку через їх залежність від погодних умов та стану зовнішніх ринків. Автори проекту наголошували на тому, що регулювання цін не є їх головною метою, яка полягала в організації складів та агентств у центрах виробництва та збуту, а також довгострокового кредиту [4, с. 143–144].

Вказані проекти не були здійснені – вже в 1879 р. почався період нового підйому цукрового виробництва й необхідність штучної стабілізації ринку відійшла на другий план. Тим не менш на початку 80-х рр. великі цукровиробники збиралися для встановлення єдиних цін та вирішення інших питань. За свідченням В. Я. Лаверичева, навіть у періодичній пресі того часу лунали гучні нарікання на цукрозаводчиків через їх «стачку» з метою підвищення цін. Все це спонукало їх до думки про легалізацію об'єднання та необхідності створення більш міцного союзу. Приміром 29 серпня 1882 р. на з'їзді Російського технічного товариства обговорювалася доповідь В. К. Конраді про об'єднання російських цукрових заводів у союз на зразок німецького та австрійського з метою полегшення можливості клопотання перед урядом у справах промисловості. Таке об'єднання було визнано тоді «нагально необхідним» [7, с. 29].

Тенденції до об'єднання стали явними під час кризи перевиробництва, що досягла своєї вищої точки у 1885 р. Цього року через дуже добрий врожай цукрові заводи виробили 29 млн. пудів продукції, тоді як вітчизняні споживачі змогли закупити тільки 20 млн. пудів, що зумовило стрімке падіння ціни на цукор [3, с. 21].

З початком кризи цукрозаводчики неодноразово збиралися на наради, де спільно обговорювали своє становище, обирали різного роду комісії та делегатів для подорожі в Петербург, виступали з колективними клопотаннями та ін. Велику роль тут відіграв Київський біржовий комітет, який часто скликав власників цукроварень на збори, подавав від їх імені клопотання тощо. Так у 1885 р. завдяки підтримці Комітету підприємці отримали право на вивезення за кордон 2 млн. пудів цукру з премією в розмірі 1 руб. за пуд. Тоді ж, як і у 1876 р., було створено «синдикат» цукрозаводчиків для розподілу урядового кредиту у 5 млн. руб. під векселя підприємців. Згодом премію було збережено до 1886 р., хоч і в меншому розмірі [6, с. 53].

Слід зазначити, що уряд завжди відігравав значну роль у розвитку цукрової промисловості. Це пояснювалося, по-перше, тим, що галузь більшою частиною була підпорядкована підприємцям дворянського походження, які традиційно підтримувалися царатом. По-друге,

прибуток скарбниці від цукрового акцизу досягав 15 млн. руб. та складав значну частину прибуткової частини державного бюджету імперії [12, с. 183]. Тож в умовах кризи склалася ситуація, в якій царський уряд був вимушений обговорювати можливість створення цукрового картелю безпосередньо Міністерством фінансів через введення нормування. Це викликало палкі дебати в уряді. Представники 181 заводу з 251, що діяли в імперії, висловилися за необхідність нормування випуску цукру на внутрішній ринок. Проте частина цукрозаводчиків протестувала проти цього заходу, пояснюючи, що подібне нормування «вигідне лише старим, давно існуючим заводам, щоб сповна окупили себе; для нових же заводів вона прямо руйнівна» [12, с. 184]. Після тривалого обговорення урядом було прийнято рішення на користь меншості.

На початку березня 1887 р. граф Бобринський від імені всіх заводчиків Правобережної України здійснив ще одну спробу отримати допомогу влади та подав до Міністерства фінансів нове клопотання про введення державного нормування цукру для заводів всієї країни. Це прохання знову не було задоволено. Уряд вважав, що «регулювання виробництва» – справа самих підприємців і останні повинні «діяти на свій розсуд» [11, с. 191], прямо натякаючи на необхідність створення синдикату самими цукропромисловцями.

Однак враження, що створення синдикату було обумовлено лише підштовхуванням уряду, не зовсім правильне. Ідея його створення виникла на засіданні Київського біржового комітету ще 17 лютого 1884 р. під час обговорення питання «Про заходи щодо запобігання можливої кризи в цукровій промисловості». Великий цукрозаводчик В. Рау запропонував звернутися до уряду з клопотанням про збільшення акцизу на 10 коп. з пуду з тим, щоб отримані кошти передавалися заводчикам. В разі падіння цін на внутрішньому ринку частину цукру передбачалося відправити за кордон, відшкодувавши можливі при цьому збитки. Для здійснення цієї пропозиції передбачалося створити «з цукрозаводчиків і цукроторгівців» синдикат [11, с. 189]. Проте тоді підприємці не змогли зорганізуватися і створення синдикату було відкладено на невизначений термін.

Остаточно синдикат, який вже на початку 90-х рр. охопив 92 % підприємств, було утворено 28 квітня 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві [9, с. 143]. Проіснував він до 1895 р., коли було впроваджено державне цукрове нормування.

Таким чином, процес об'єднання виробників цукру в різного роду товариства та організації набув у 70–80-х рр. XIX ст. значного розмаху. Масово створювалися акціонерні товариства, посилювалася концентрація цукрового виробництва, що ставало основним підґрунтям його монополізації. Однак процес формування монополістичного капіталізму в галузі проявився також у поступовому розвитку різних типів об'єднань цукрозаводчиків. Ними була створена низка організацій для координації своїх дій у питаннях розподілу кредитів держави та організації взаємного

кредитування, страхування від вогню та ін. Ці товариства виникали з ініціативи самих підприємців та були спрямовані на вирішення спільних економічних проблем. Ми не можемо вважати їх монополістичними в повному розумінні цього слова, але відзначимо, що саме ці перші спроби об'єднання підготували фундамент для створення цукрового синдикату 1887 р.

У подальших дослідженнях необхідно більш детально прослідкувати еволюцію розглянутих об'єднань та встановити їх роль у розвитку цукрової промисловості.

Список використаної літератури

1. **Бовыкин В. И.** Зарождение финансового капитала в России / В. И. Бовыкин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1967. – 295 с.
2. **Буравченко Р. В.** Историчні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Буравченко Руслан Всеволодович. – Черкаси, 2005. – 200 с.
3. **Буравченко Р. В.** Урядова політика царського уряду стосовно цукрової галузі в XIX – на початку XX ст. / Р. В. Буравченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2000. – Вип. X. – С. 15–26.
4. **Воблий К. Г.** Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості / К. Г. Воблий. – К., 1930. – Т. 2 : 1961/62–1894/95. – 402 с.
5. **Крупина Т. Д.** К вопросу об особенностях монополизации промышленности в России / Т. Д. Крупина // Об особенностях империализма в России / [редкол.: А. Л. Сидоров (отв. ред.), В. И. Бовыкин, П. В. Волобуев и др.]. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 197–214.
6. **Лаверычев В. Я.** К вопросу о возникновении монопольных объединений в царской России / В. Я. Лаверычев // Вестник Московского университета. История. – 1974. – № 5. – С. 45–54.
7. **Лаверычев В. Я.** Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900 гг. / В. Я. Лаверычев. – М.: Мысль, 1974. – 252 с.
8. **Лившин Я. И.** Монополии в экономике России / Я. И. Лившин. – М.: Наука, 1961. – 448 с.
9. **Морозов О. В.** Вплив нової митної політики на соціально-економічний розвиток українських губерній у складі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Морозов Олег Вікторович. – Д., 2002. – 207 с.
10. **Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.** – СПб.: Б. и., 1875. – Т. XLVII. Отделение второе. 1872. – № 51052–51723.
11. **Раковский Л. Э.** Сахарная промышленность Украины в 60–90-е гг. XIX в. : дис. ... доктора ист. наук : 07.00.02 / Раковский Леонид Эдуардович. – К., 1995. – 490 с.
12. **Шепелев Л. Е.** Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. / Л. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1981. – 275 с.

Забудкова О. А. Об'єднання цукрозаводчиків 70 – 80-х рр. XIX ст. як передумова монополізації цукрової галузі

В статті аналізується діяльність об'єднань цукрозаводчиків пореформеної доби, їх роль у процесі монополізації цукрової промисловості. Розглядаються угоди в сфері акціонування, страхування, кредитування підприємств цукроваріння. Особливу увагу приділено подіям, які безпосередньо передували створенню синдикату. Сформульовано висновок про неможливість визнання ранніх об'єднань цукрозаводчиків суто монополістичними; скоріш їх треба розглядати як підґрунтя подальшої монополізації галузі.

Ключові слова: монополізація, об'єднання цукрозаводчиків, синдикат.

Забудкова О. А. Объединения сахарозаводчиков 70 – 80-х гг. XIX в. как предпосылка монополизации сахарной отрасли

В статье анализируется деятельность объединений сахарозаводчиков пореформенного периода, их роль в процессе монополизации сахарной промышленности. Рассматриваются соглашения в сфере акционирования, страхования, кредитования предприятий сахароварения. Особое внимание уделено событиям, которые непосредственно предшествовали созданию синдиката. Сформулирован вывод о невозможности признания ранних объединений сахарозаводчиков сугубо монополистическими; скорее их нужно рассматривать как основу дальнейшей монополизации отрасли.

Ключевые слова: монополизация, объединения сахарозаводчиков, синдикат.

Zabudkova O. A. Sugar manufacturers' associations of the 70 – 80th of the XIX cr as a precondition for the monopolization of the sugar industry

In article the activity of sugar manufacturers' associations of post-reform period, their role in the process of sugar industry monopolization is analyzed. Agreements in the area of incorporation, insurance and crediting of the sugar refining enterprises are considered. The special attention is given to events which directly preceded the creation of syndicate. The conclusion about the impossibility of recognition the early sugar manufacturers' associations as purely monopolistic is formulated; they would rather be considered as a basis for further monopolization of the industry.

Keywords: monopolization, sugar manufacturers' associations, syndicate.

Стаття надійшла до редакції 22.06.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. іст. н., проф. Климов А. О.